

FÖLDEVÁRY Miklós István: „Mózes szarva”, *Antik Tanulmányok XLVIII* (2004) 115–123.

= „Mózes szarva. Melyik « latin » a liturgia nyelve?”, in DOBSZAY Ágnes (szerk.): *„Inter sollicitudines”. Tudományos ülészek X. Pius pápa egyházzenei motu propriójának 100 éves évfordulóján.* Budapest, 2003. december. MTA-TKI Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport és a Magyar Egyházzenei Társaság. Budapest 2006. 153–170.

Az Ex 34,29 jeromosi megközelítését régóta elveti a tudományos közvélemény. A ma elfogadott fordítások alapja egy a Vulgatában követett héber változattól valószínűleg különböző olvasat, valamint a Hab 3,4 vitatható értelmezése: egyik sem elegendő ahhoz, hogy az elterjedt latin változat fölött ítéletet mondjunk. A részlet nyelvi közegének és a patrisztikus kor exegetikai gyakorlatának vizsgálata átgondoltnak mutatja a Vulgata megoldását, az utókor zsidó, illetve keresztény kommentárjaiban kifejtett magyarázatok pedig az eltérő fordítási és értelmezési hagyományok kölcsönös életképességét példázzák.

Kulcsszavak: Vulgata, biblikus latin, fordítástechnika, héber *qrn* — latin *cornutus*, patrisztika, rabbinikus és keresztény értelmezési hagyomány

„És midőn leszállana Mózes a Sínai-hegyről, tartja vala a bizonyág két tábláit, és nem tudja vala, hogy *szarvas* volna az orcája az Úr beszéde társalkodásából.” (Ex 34,29)¹ Mózes „szarvas orcája” úgy él a köztudatban, mint Szent Jeromos félrefordításainak iskolapéldája, mint a Vulgata hiteltelenítésének közhelye. A művelt közönség többnyire azt tartja, hogy a vonatkozó bibliai helyen szereplő héber szó mássalhangzói egyaránt gyökét képezik a „ragyogás” és a „szarv” szavaknak, és a keresztény Nyugaton több mint ezer éven át használatos szöveg a két szó egyszerű összetévesztéséből származott. A botlást (?) különösen érdekessé teszi, hogy alapjává vált a középkor — és katolikus vidékeken az újkor — Mózes-ábrázolásainak. De Michelangelo Mózesének jelképpé rövidített szarvai sem tették versenyképpé a mára általánosan elterjedt értelmezéssel: „Nem tudja vala Mózes, hogy az ő orcájának bőre fénylenék, mivelhogy az Istennel szólott volna.”²

---

¹ Káldi György fordítása szerint (Szent Biblia. Bécs 1626). A Vulgata szövege az Editio Sixtina-Clementina alapján: „Cumque descenderet Moyses de monte Sinai, tenebat duas tabulas testimonii, et ignorabat, quod cornuta esset facies sua ex consortio sermonis Domini.” A modern kritikai kiadás (Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem. Stuttgart 1969.) kihagyja a *sermonis* szót. A magyar nyelvű bibliai idézeteket — ha másként nem jelölöm — a továbbiakban is Kálditól veszem.

² Károli Gáspár fordításában (Szent Biblia. Vizsoly 1590.)

A „Hebraica veritas” és a rabbinikus hagyomány³

A mértékadó bibliai héber szótár⁴ egyetlen *qrn* gyököt vesz föl: ebből eredezteti a *qeren*, azaz „szarv” szót. Ötödikként,⁵ egyetlen helyre (Hab 3,4) alapozva közli még a „fényugarak” jelentést, és ebből vonja el denominatív igeiként a Mózesrel kapcsolatban szereplő *qāran*-t, amely így a fényugarak kibocsátását takarná. Az ige egyedül itt, az Exodus 34. fejezetében fordul elő: filológiai műszóval tehát hapax legomenon, vagyis egyszeri olvasat, értelmezésénél ezért nem támaszkodhatunk az adottól eltérő szöveggörnyezetre.

Egy mai Tóra-kommentár⁶ szintén az arcbör ragyogásáról beszél. Ugyancsak hivatkozik a szó főnévi értelmét módosítani látszó Habakkuk-helyre, és a csodát az isteni sugárzás visszatükrözéseként értelmezi, amely szerinte a mezopotámiai *melammu* fogalmával vethető össze. Ez valamiféle legitimációs erő, amely a királyt elborító fényként is jelentkezik — és Mózesnek van „király” címe a zsidó hagyományban. A ragyogást szokásosan kifejező *’ōr* helyett valószínűleg azért használja a szöveg a „szarv” jelentésű főnévből képzett ige, mert így ellentételezheti az aranyborjút, szembeállítván Mózes, az igaz közvetítőt a bálvánnyal, a hamis közvetítővel. Ez a szójáték téveszthette meg a kommentár szerint az értelmezői és fordítói hagyomány egyik vonalát, melynek — legalábbis hatása szempontjából — legjelentősebb képviselője Jeromos volt.

A rabbinikus hagyomány valóban mindenütt ragyogásról tud.⁷ A szöveget kommentáló midrások⁸ a fényvel való feltöltődés mikéntjét részletezik különféle képpen,⁹ de nem térnek ki egy lehetséges „szarv” értelmezésre. A

³ A fejezet anyagának összeállításáért Kopeczky Ritának tartozom köszönettel.

⁴ Francis Brown — S. R. Driver — Charles A. Briggs: *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Oxford 1906¹, 1951², Peabody 1996³.

⁵ Más jelentései: 1) szarv, illetve ebből készült vagy hozzá hasonló alakú tárgyak, 2) erő, illetve ezzel kapcsolatos kifejezések, 3) az oltár szarva, szentély, sarok, 4) magában álló domb vagy hegycsúcs. Az első három számos helyen előfordul, és jelentéstani kapcsolatuk is nyilvánvaló. A 4. értelmezés forrásként a szótár egyetlen helyet tüntet föl.

⁶ Nahum M. Sarna: *Exodus. The Jewish Publication Series Torah Commentary*. Philadelphia—New York—Jerusalem 1991.

⁷ A Targum Onkelos, egy legfőbb V. századi arameus fordítás szerint ugyancsak „nagy volt arca dicsőségének fénye”: „s^e gē ziw ye qārā d^e ’appōhī”. A *ziw* a bibliai arameusban (Dánielnél) a király arcának fényére használatos. (Miqrā’ōt G^edōlōt M^e’ōrōt I. Tora. Jerusalem 1996. 377–8.)

⁸ Louis Ginzberg: *The Legends of the Jews*. Baltimore—London 1928¹. 1998³. (transl. Paul Radin)

⁹ Uo. 119: A sugárzás a kőtáblák másodszeri átvételekor adódott át, míg Isten azok fölső, Mózes pedig alsó harmadát fogta. 137: Amikor Isten kíséretével elvonult Mózes előtt, ő egy barlangban volt, mert különben nem viselhette volna el a fényességet, de még így is részesült az isteni ragyogásból. 143: Mózes a mennyei tintát, amellyel a parancsokat leírta, végül a hajába törölte, és így nyerte a világosságot. 438: A Tóra megtanulása után Zagzagel, az angyalok írnoka (a *metathronos*) részesítette Mózes a sugárzásban.

legfontosabb középkori magyarázók ezzel szemben foglalkoznak a szóválasztással. Slomo ben Jichak rabbi — közkeletű nevén „Rasi” — utal a Habakkuk-helyre: szerinte a *qāran* és a *qeren* között a jelenség formája jelent kapcsolatot. A fénysugár úgy tör elő, mint egy szarv, és ezért érdemelte ki Mózes „a dicsőség szarvait”.¹⁰ Avraham Ibn Ezra is a Habakkuk-szöveget veszi elő, amelynek *qeren*-jét a megelőző verssel való gondolatpárhuzam alapján fénysugárnak fogja föl. Felháborodottan cáfol egy olyan véleményt, amely szerint Mózes arcára a negyvennapos böjttől szarusodott volna el.¹¹

Értelmezési problémák

Mindezen értelmezések két sarokponton nyugszanak. Az egyik a mindegyikük által idézett Habakkuk-ének. Az illető sor — „szarvak [illetve sugarak] az ő kezeiben” —¹² két tisztán érthető, zárt parallelizmus között, egy háromtagú egység középső elemeként szerepel. Az előbb mondott kommentárok mindegyike az első taggal („az ő fényessége mint a világosság léssen”) állítja párhuzamba. A kapcsolat meglehetősen laza, hiszen egyedül a kétes értelmű *qarnayim* „fénysugár” fordítása teszi lehetségessé — miközben épp e kapcsolat tenné lehetségessé a *qarnayim* „fénysugár” fordítását.¹³

¹⁰ „*qarnē hā-hōd*”: Miqrā’ōt G^edōlōt M^e’ōrōt, mint föntebb.

¹¹ Uo. Amely vélemény ezek szerint mégis létezett, ráadásul zsidó környezetben.

¹² Héberül „*qarnayim miyyādō lō*”, a Septuagintában „*kerata en chersin autu*”, a Vulgata szerint „*cornua in manibus eius*”. A kérdéses szót — ellentétben a vitatott hellyel — a teljes görög-latin hagyomány szarvnak érti.

¹³ A kérdéses versek magyarul így hangoznak (a betűk a kisebb logikai egységeket jelölik): „a) Eljő az Isten dél felől, b) és a szent a Fáran hegyéről, c) befedte az egeket az ő dicsősége, d) és az ő dicséreteivel teljes a föld, e) az ő fényessége mint a világosság léssen, f) szarvak az ő kezeiben, g) ott rejtett el az ő erőssége, h) az ő orcája előtt mégyen a halál, i) és az ördög kimégyen az ő lábai előtt.” A Biblia versbeosztása ezeket a következőképpen csoportosítja: Hab 3,3: *a-d*; 4: *e-g*; 5: *h-i*. A Breviarium Romanum és minden más általam ismert zsoltaroskönyv is így közli a liturgikus beosztást: *a-b*; *c-d*; *e-f*; *g-h*; *i[-k]*. Mindkét beosztásban közös, hogy külön csoportba sorolja az *f*, illetve a *g* félverset, de összekapcsolja az *e*-t és az *f*-et. A vers szerveződésének azonban egyik tagolás sem felel meg. A gondolatpárhuzamokat végig kötőszó jelöli: háromszor az „és”, egyszer az „ott”. Ezek alapján 3 két félversből és 1 három félversből álló párhuzam rajzolódik ki: *a* „és” *b*; *c* „és” *d-e*; *f* „ott” *g*; *h* „és” *i*. A *c-d-e* parallelizmus tehát háromtagú. Ezt erősíti meg a tartalmi-lexikai elemzés is. A föltételezett *c-d-e* parallelizmus három központi szava a „dicsőség–dicséret–fényesség”. Az *e* tag „fényesség–világosság” párhuzama lehetővé tenné a *c-d-e* fölbontását 2 kéttagú versre (*c-d*; *e¹-e²*): ez ugyancsak zárt egységhez vezet. A dicsőség és a fény fogalomköreinek érintkezése azonban a bibliai szimbolikában és nyelvhasználatban — mint arra később még utalni fogok — egyébként is nyilvánvaló. Az *a-b* félversek összetartozása nem szorul bizonyításra, mint ahogy a *h-i* félverseké sem. Az „erősség” és a „szarvak” pedig sokkal természetesebb kapcsolatot mutatnak, mint a „világosság” és a „szarvak” — föntebb jeleztem,

Figyelemreméltó viszont, hogy mind a görög, mind a latin írásmagyarázat a vers harmadik tagjához („ott rejtetett el az ő erőssége”) fűzi inkább a sort.¹⁴ Mivel a szarv leginkább mint az erő jelképe fordul elő a bibliai nyelvben, és mivel a mondattani kapcsolat is szorosabb a második és a harmadik, mint az első és a második elem között, a keresztény szerzők megközelítése legalábbis indokolt. Ha pedig az első, fényjelenséget leíró tag és a szarvakat illetve sugarakat említő második tag közti parallelizmus nem áll fönn, elvesz az egyetlen szöveghely, amely alátámaszthatná a csak Mózes vonatkozásában előforduló *qāran* „ragyogott” fordítását.

A másik sarokpont az, hogy a jelenleg ismert és a talmudi-rabbinikus hagyomány által is használt maszoréta szöveg az „arcának bőre”¹⁵ szavakat hozza a *qāran* után. Miközben az orcája, az ábrázata lehet valakinek „szarvas”, az arcbőr — amint azt az Avraham Ibn Ezránál fölmerült vélemény is jelzi — legföljebb elszarusodhat. Ez kevésbé illik a helyzet szentségéhez, és azt sem indokolná, hogy Mózes elfedezze orcáját Áron és Izráel fiai előtt. Így éppen az arc „bőre” teszi szükségessé, hogy a rabbik elvessek a kínálkozó „megszarvasodott” értelmezést, és — a kétes értelmű Habakkuk-helyet bevonva — egyedi jelentést tulajdonítsanak a szónak.

Korántsem bizonyos azonban, hogy Jeromos a maszoréta szövegnek megfelelő eredetivel dolgozott. Bár a héber könyvek kanonizációja az ő korára jelentősen előrehaladt, még hosszú évszázadok vezettek a Tóra egységes alakjának megállapításához.¹⁶ És nemcsak Jeromos, de még az őt több mint ezer évvel követő bibliafordítók módszerével sem egyeztethető össze, hogy a szövegből egy teljes főnév nyomtalanul eltűnjék, hiszen a lényegében interlineáris fordításból — mint itt is — még a birtokost jelölő suffixum megfelelője sem marad el soha.¹⁷ A

---

hogy a szótár az előbbi 2. jelentésként, számos szöveghellyel alátámasztva közli, míg a másodikat 5. jelentésként, éppen az imént vitatott hapax legomenonra támaszkodva.

¹⁴ A latin magyarázatokot ld. a függelékben. A hagyományban általános, hogy a szarvakat a kereszt szarvainak értik. Ennek megfelelője magyarul is létezett; vö. *Bárczi Géza — Ország László* (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest 1959–1962. 100.

¹⁵ „*ōr pānāw*”.

¹⁶ A bibliai szövegek a Krisztus előtti időben számos változatban éltek egymás mellett, és az arameus (illetve nem lehetetlen, hogy részben görög) nyelvű targumizálás még összetettebb képet mutathatott. A kanonizáció első szakaszát az ún. javnei rendezés alkotta a Kr. u. I. században. A maszoréták munkája ezt követte a VIII–X. században: ez vezetett a ma használatos héber szöveg többé-kevésbé pontos megállapításához. Ennek gondos hagyományozása ráadásul — amely a talmudi zsidóságra kétségkívül jellemző — nem föltétlenül vetíthető vissza a templomi kultusz idejére is. Jeromos technikai megjegyzései, különösen pedig a Septuaginta, illetve a héber szerinti zoltároskönyvének összevetése azt mutatják, hogy ő már a mai héber szöveghez viszonylag közeli változatot ismert a javnei kánon kialakulása utáni, de a maszoréták előtti korban.

¹⁷ A Septuaginta és a Vulgata fordítástechnikája ráadásul nem is a legszigorúbban szöveghű irányzatot követte. Az egykorú görög fordításokról és a fordítástechnika eszmei háttéréről,

szövegkritikai bizonytalanságot erősíti meg az is, hogy míg a maszoréta szövegben három kulcsszó (a kérdéses *qāran*, a bőr és az arc), addig Vulgatában kettő (a *qāran* megfelelője és az arc), a Septuagintában pedig négy (a *qāran*, az *opsis*, a bőr és az arc) szerepel ugyanazon a helyen. A Septuagintának magának is több változata élhetett egymás mellett: a „megdicsőült az ő orcája bőrének látványa”¹⁸ Órigenés csak latin fordításban fennmaradt homíliájában így szerepel: „hogy megdicsőült az ő orcája és az ő ábrázatának színe”.¹⁹ A bőrt is jelentő *chróma* itt másik jelentésében mint „szín” tűnik föl, ami nyilvánvalóan hozzásegítette a latinul olvasókat ahhoz, hogy megfeleldkezzenek az „arcbőr” jelentőségéről. A főnevek közti viszony megváltozik, és a fordítástechnika ismeretében föltételezni lehet, hogy már az eredetiben is mellérendelt nominatívuszok szerepeltek. Az is kérdéses, hogy a latin *facies* (orca) tekinthető-e egyáltalán a görög *opsis* (látvány) fordításának, vagy az elveszett szövegben valamely más főnév állt a helyén.

A jeromosi megoldás

A Vulgatában a *qāran* megfelelőjeként a *cornuta esset* szóalak szerepel. Jeromos maga nem kommentálta a részletet, így nem tudhatjuk, hogyan értelmezte saját változatát, de — mivel sémi anyanyelvű tanárai és segítői voltak, és az övétől eltérő görög fordítást, illetve fordításokat, valamint a korábbi latin szövegeket is jól ismerte — biztos, hogy tudatosan vetette el a *Vetus Latina glorificata est*-jét, és választotta ezt a megoldást.²⁰ Eljárását a következők indokolhatták.

A patrisztikus írásmagyarázat egyik módszertani alapja, hogy egy, a Biblia bármely helyén előforduló szó megfeleltethető ugyanannak a szónak a szöveg más helyein és könyveiben, függetlenül attól, hogy a szó szövegkörnyezet adta jelentése erre alkalmat ad vagy sem. E módszer következetes érvényesítése megkívánja, hogy az eredeti minden jelentős szavát (vagy a parallelizmusok szintjén szócsoportját) rendre ugyanazzal a szóval (vagy szócsoporttal) adják vissza. A jelen esetben ezt különösen is megokolja, hogy az indoeurópai és a sémi

---

valamint továbbéléséről ld. *Sebastian Brock*: „Aspects of Translation Technique in Antiquity”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* XX (1979) 69–87.

¹⁸ „Dedoxastai hé opsis tu chrómatos tu prosópu autu.”

¹⁹ „Erat glorificata facies eius et color vultus eius.” Órigenés szerepe e tekintetben azért is jelentős, mert a Septuaginta ránk maradt kánoni szövegének megállapításához (ez a görögajkú kereszténység teológiájának és liturgiájának alapszövege) az ő *Hexapla* elnevezésű filológiai munkája vezetett.

²⁰ A *Vetus Latina* változatához (Itala Lugdunensis) ld. *Thesaurus Linguae Latinae*. Leipzig 1990. IV. 975. A további régi latin fordítások ettől lényegében nem különbözhetnek, mert közös vonásuk, hogy a görög „dedoxastai” fordítását adják a héber figyelembevétel nélkül.

nyelvekben közös gyökről van szó, amelynek egyaránt származéka a héber *qeren* és a latin *cornu*, és amelynek egyébként a magyar *szarv* is távoli rokona.²¹ Ha tehát szövegében nem szerepelt „bőr” jelentésű szó, és a Habakkuk-ének hivatkozott sora sem föltétlenül dönti el a kérdést, akkor érthető, hogy Jeromos a Bibliában egyébként több mint százszor azonos jelentésben szereplő gyököt ez egyetlen esetben sem fordítja másképp. És mégis másképp fordítja, mert a *cornutus* — jöllehet valóban „szarvas”-at jelent — ha nem is hapax legomenon, de igen ritka kifejezés.²² A Bibliában itt található három használatán kívül kizárólag Dániel könyve (8,6) ismeri:²³ egyetlen esetben, az *aries* (kos) szóval egyeztetett melléknévként. A *cornutus* a klasszikus latinságban sem gyakori, a keresztény irodalom pedig szinte mindig a tárgyalt Exodus-hellyel kapcsolatban használja.

A jeromosi nyelvben és fordítástechnikában a *cornutus est* tehát nem egyszerűen „megszarvasodott”-at jelent. Inkább így írhatnánk körül: a „szarv” (*qrn–crn*) gyökből képzett, ritkán használatos ige. A szó afféle kód a bibliai szövegek rendszerében, amelynek egyértelmű visszaadására a fordító — mert a Szentírásban „még a szórend is misztérium”²⁴ — nem vállalkozhat. Mindazonáltal az, hogy embernek szarva legyen, a bibliai képvilágban még csak nem is különös. Akár maga Krisztus lehet „szarvas” már a Jeromost megelőző keresztény irodalomban is,²⁵ és a szarv mint az erő vagy a dicsőség jelölője számos alkalommal fordul elő őutána, egészen az európai nyelvekben ma is használatos, biblikus eredetű szólásokig.²⁶

²¹ Perzsa, görög, latin, német, gót, szanszkrit, arab, héber és török kapcsolatot jelez még a „szarv”-nál Lakó György (főszerk.): A magyar szókészlet finnugor elemei. Budapest 1967–1981. A sémi-indoeurópai közös gyökről ír Harmatta János: „Az indoeurópai népek régi településterületei és vándorlásai”, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályközlemények XXVII (1971) 309–324. Az ógörög és latin etimológiai szótárak (Hjalmar Frisk: Griechisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1954., A. Walde — J. B. Hofmann: Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1938.) nem lépnek túl az indoeurópai kereteken, de a Jeromossal egykorú nyelvszemléletben az alaki hasonlóság is éppen eléggé indokolta a két szó rokonítását.

²² Antik és patrisztikus előfordulásaihoz ld. Thesaurus Linguae Latinae, mint fentebb.

²³ „Et venit usque ad arietem illum *cornutum*, quem videram stantem ante portam, et cucurrit ad eum in impetu fortitudinis suae.”

²⁴ Jeromos maga írja Pammachiushoz címzett, 57. levelében: „Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor, me in interpretatione Graecorum, *absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est*, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu.” Idézi Brock 69.

²⁵ Tertullianus Markión elleni iratában (3,18): „Hac denique virtute crucis et hoc more *cornutus* Christus.” Idézi a Thesaurus Linguae Latinae, mint fentebb.

²⁶ A magyar szólásokhoz, közmondásokhoz ld. Czuczor Gergely — Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. Pest 1862–1874. 1078., Bálint Sándor: Szegedi szótár. Budapest 1957. 457., Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára. Pest 1867–1872. 555. A „szarv” szó első magyar előfordulásai is bibliafordításokban szerepelnek.

És valószínűleg tudott Jeromos a zsidó hagyományban bevett „ragyogás” értelemről is. Izaiás-kommentárjában így ír: „És Mózeszel belépünk a felhőbe és a homályba, hogy beragyogtassék a mi ábrázatunk, és a héber szerint szarvas legyen az orcánk.”²⁷ Az ábrázat ragyogása és az orca „megszarvasodása” tehát párhuzamként áll egymás mellett. A „szarv” (*qrn–crn*) gyökből képzett, ritkán használatos ige akár ragyogást is jelenthet, ha a szövegkörnyezet úgy kívánja. A ragyogás nem független a Septuaginta és a föltehetőleg azt követő régi latin fordítás „dicsőség” fogalmától sem. A „dicsőség” — amely biblikus közegben az isteni jelenlét terminusa — még az Újszövetségben is többször áll mondattani kapcsolatban fényjelenséget leíró igékkel. A dicsőség fölkel, megvilágosít, beragyog.²⁸ A Jeromos által használt ritka megfelelő így mintegy összefoglalja a fény, a dicsőség és a szarv képzetében rejlő asszociatív lehetőségeket. Alkalmas arra, hogy hordozza az őt megelőző hagyomány teljességét, sőt arra is, hogy kiindulást adjon a belőle táplálkozó hagyománynak.

A patrisztikus írásmagyarázat

E hagyomány viszonylag későn szentelt először figyelmet Mózes szarvainak. Jeromos fordítása újszerű, egyéni megoldás volt, így a Vulgata széles körben való elterjedéséig nem befolyásolta jelentősen az értelmezői gyakorlatot. A latin exegézis „dicsőséges orcáról” beszélt, és a mozzanat lényegi elemének — minden bizonnyal Órigenés hatására — nem a szarvakat, hanem az elfedezést látta. A korai egyházatyák kommentáranyaga azon az ösvényen haladt, amelyet Szent Pál jelölt ki a Korintusiakhoz írott 2. levelének 3. fejezetében (6–18). Mózes orcájának dicsősége az a dicsőség, amely a mulandó Törvény betűjéből származik: mennyivel nagyobb akkor a lélek szerinti dicsőség, amely halhatatlan! Az allegorikus írásmagyarázat fénykorában szinte magától adódik ennek kibomlása: ha az ószövetségi, test szerinti kinyilatkoztatás ekkora dicsőségben ragyog, mennyivel nagyobb a lélek szerinti értelem, az Újszövetség dicsősége — azaz: amit Áron és Izráel fiai máig nem láthatnak, az éppen a dicsőség igazabb oka. A Sínai hegyén kapott kinyilatkoztatás végső értelme a Törvényben foglalt előképek beteljesedése Krisztusban. És ez az, aminek látványát — fedél nélkül — a hitetlenek el nem viselhetik.

A *doxa* vagy a *gloria* (dicsőség) ezekben a szövegekben is leginkább fényjelenségként válik érzékelhetővé. Jeromos változatának próbája nemcsak az volt, hogy újszerűségében megfelel-e a szöveg filológiai értelmének, hanem az is,

²⁷ „Et cum Moyse ingrediamur nubem et caliginem, ut clarificetur vultus noster, et iuxta Hebraicum *cornuta* sit facies.” (ad Is 9) Idézi a Thesaurus Linguae Latinae, mint főntebb.

²⁸ Különösen a Tórában, a jeruzsálemi Templom említéseikor (Királyok könyvei, Krónika) és a prófétai-apokaliptikus irodalomban jellemzők ezek a kifejezések.

hogy furcsaságával együtt bele tud-e simulni az elfogadott, akart és folyton továbbgondolt hermeneutikai értelembé. Beemelése a hagyomány teljességébe sevillai Izidor műve.²⁹ Nála a szarvak bevett jelentése — erő, fegyver, amellyel legyőzetik az ellenség³⁰ — a kettes szám misztériumával egészül ki: Mózes szarvai a két Testamentumot előképezik. A tudós püspök emellett nem hagyja említetlenül a Szent Pálnál és a korábbi görög-latin magyarázóknál központi szerepű dicsőséget sem, de egyetlen szóval sem utal fényre, ragyogásra. Képes beszédét így kommentálhatnánk tovább: Mózes orcájának dicsősége a szarvak, vagyis a Testamentumok kettősségét hordozta. Ez a kettősség volt az, amelyet el kellett fedeznie, mert dicsőségének rejtett értelmét, az „üdvösség szarvát” (Lk 1,69) nem láthatták meg Izráel fiai. „Mikor pedig megtérnek az Úrhoz, elvételik a fedél.” (2Kor 3,16)

Ez az értelmezés tette a Vulgata különös szóhasználatát valóban a keresztény szimbolika részévé. Beda Venerabilison át a karoling kor nagy összegzőihez, Rabanus Maurushoz és Walafrid Strabóhoz szinte változatlanul jutott el.³¹ A XII. században azonban új megközelítés jelentkezik: talán a történelmi szempontot hangsúlyozó kora-skolasztikus bibliatudomány, esetleg a rabbinikus értelmezés hatása tette, de a kor exegetái mindnyájan elhagyják a szarvak allegorikus magyarázatát, és hol költőien, hol a jegyzetíró szárazságával úgy tekintik a *cornutus*-t, mintha mindig is fényeset, sugarasan ragyogót jelentett volna. De — és ez a legfontosabb — nem az akkorra megszilárdult bibliaszövegen változtatnak, hanem szótárakat bővítik egy új jelentéssel.

Az izidori olvasat bűvópatakként mégis tovább él. Az Exodus-helytől immár elszakadva bukkan föl újra — valószínűleg Rabanus Maurus allegóriagyűjteményének közvetítésével — a Jelenések kétszarvú fenevadának³²

²⁹ A patrisztikus magyarázatokat a szerző rövid bemutatásával és a pontos helymegadással együtt — terjedelmi okból — nem itt, a jegyzetek között, hanem a függelékben közlöm.

³⁰ Ld. Rabanus Maurus allegóriáinak részletét a függelékben.

³¹ *Beda Venerabilis*: In Heptateuchum commentarii. Exodus. 34. (PL 91) 332. C; *Quæstiones super Exodum*. 43. (PL 93) 381. B (a kétes szerzőségű vagy töredékes bédai művek között), *Rabanus Maurus*: Commentaria in Exodum IV. 21. (PL 108) 239. C–D; *Walafridus Strabo*: Glossa ordinaria. Liber Exodus. 34. (PL 113) 291. B. E részletekre a függelékben nem hivatkozom: a szerzők egyszerűen átemelik Izidor szövegét. Figyelembe kell venni, hogy az önálló művek létrehozatala, a meglévők összeszerkesztése és az egyszerű másolás gyakorlatilag nem vált szét korokban. Mivel az említett szerzők munkáinak jelentős része nem jelent meg újabb kiadásban a Patrologia Latina óta, a szövegek alapvető egyezését számos szövegkritikai probléma árnyalja. Ezek földolgozása azonban nem képezheti e dolgozat tárgyát. Az elérhető szövegkiadások mindenesetre nem jelzik az idézés pusztá tényét sem, aminek következtében sokszor egész könyvek olvashatók két vagy akár három szerző neve alatt a patrisztikus korpuszban.

³² „Et vidi aliam bestiam ascendentem de terra, et habebat *cornua* duo similia agni, et loquebatur sicut draco.” (Ap 13,11)

fonákjáról való magyarázataiban, és még sokkal termékenyebben a püspöki ornátust elemző liturgiatudományos munkákban.³³ A mitra, a püspöksüveg két szarva éppen akkor kezd a Testamentumok jelölője lenni, amikor Mózes szarvairól megfeledkezni látszik a hagyomány. És a virágzó középkor enciklopédikus alakjánál, a kánonjogász és liturgista Guillemus Durantusnál ismét együtt van minden: a hegyről leszálló Mózes, a Testamentumok, a mitra, és — eretnek álláspontként idézve — a fenevad is.

Nem valamiféle „héber eredeti” igazsága áll tehát szemben egy másodlagosnak ítélt fordítás hibájával. Az európai kereszténység alapszövegének olvasatát állította szembe az egyre kevesebb nyelvi merészséget mutató újkor egy olyan értelmezéssel, amelyet amaz eredetileg el egyáltalán nem vetett,³⁴ csak éppen nem gondolt kizárólagosnak, és amelyet szintén több évszázad értelmezői hagyománya dolgozott ki anélkül, hogy a szöveg jelentésgazdagságát csonkítani kívánta volna. A mondottak fényében ki-ki maga döntse el: érdemes volt-e kijavítani a „szarvashibát”!

*

Hogy Mózesnek a hegyről leszállván volt-e szarva, hogy a Biblia „szerzője” mire gondolt, vagy hogy a változatok közül melyik mondható „eredetinek”, azt a magam részéről nem szándékoztam eldönteni, és úgy gondolom, nem is szükséges. Termékenyebb megközelítés, ha a rabbik és az egyházatyák nyomán úgy olvassuk a szöveget, mint jelentések kimeríthetetlen tárházát, amelynek értelmét a magyarázó nem megállapítja, hanem csak körüljárja azzal, hogy egymást nem kizáró jelentéseket bont ki belőle. E jelentések azután találkoznak, átjárják egymást, és sajátos, elidegeníthetetlen részei lesznek egyik vagy másik hagyománynak. E hagyományokat egymás ellen kijátszani pedig értelmetlen: a szöveg bennük határolódik alakká, gazdagsága együttesükben bomlik csak ki igazán. Ezeket rögzíti a leíró, formálja a fordító, árnyalja tovább a kommentátor — és igyekszik megóvni a feledéstől a filológus.

FÜGGELÉK

A szarvról általában

³³ A mitra szarvairól szóló magyarázatokat ld. a függelékben.

³⁴ És amely a rabbinikus hagyományban éppoly legitím, mint keresztény megfelelői a maguk rendszerében: a szöveg szentségét komolyan vevő magyarázatok — felekezeti hovatartozástól függetlenül — sosem tekintik véglegesen megragadhatónak a kinyilatkoztatás szavainak értelmét.

Rabanus Maurus: Allegoriæ in universam Sacram Scripturam. Cornu. (Patrologia Latina 112) 903. B–C

Cornu, fortitudo, ut in Psalmis: „In te inimicos nostros ventilabimus cornu”, id est, fortitudine tua superabimus hostes tuos. [...] Per cornu brachia crucis, ut in Abacuc: „Cornua in manibus eius”, quod brachiis crucis infixæ sunt manus eius. [...] Per cornua duo Testamenta, ut in Apocalypsi: „Habebat bestia duo cornua”, quod Antichristus duo cornua sibi usurpabit.

Patrisztikus kommentárok (Hab 3,4)

*S. Hieronymus:*³⁵ *Commentariorum in Abacuc prophetam libri duo. II. 4. (PL 25) 1512. C*

Splendor quoque eius, quasi sol iustitiæ, clara luce radiavit; et cornua in manibus eius, vexilla et tropæa crucis, et in ipsis cornibus abscondita est fortitudo eius.

*Beda Venerabilis:*³⁶ *Super canticum Habacuc allegorica expositio. (PL 91) 1241. B–C*

Cornua quippe dicit transversum crucis lignum, quod affixus manus tenebat, ut hoc mortis genere omnem superans mortem, sic confirmaret virtutem gloriæ suæ in cordibus electorum [...]

*Haymo:*³⁷ *In Habacuc prophetam. 3. (PL 117) 189. C–D*

„Cornua in manibus eius”, hoc est vexilla et tropæa crucis. Et notandum quod manus Domini in cornibus crucis affixæ sint, non dicit: Manus Domini in cornibus, sed „Cornua in manibus eius.” Ipsam enim crucem, immo ipsam mortem in potestate habuit, sicut et ipse dicit: „Potestatem habeo ponendi animam meam.” „Ibi abscondita est fortitudo eius.” Ibi, hoc est in cornibus, abscondita est fortitudo eius, et potentia divinitatis eius, quia cum esset in forma Dei æqualis

---

³⁵ Meghalt 420-ban.

³⁶ A patrisztikus és a karoling kor közti átmenet legfontosabb szerzője. Többnyire közvetít vagy átszerkeszt régebbi munkákat, de hatása az utókorra — főként a liturgia homíliaanyagában — alig fölmérhető. 673-ban született. Northumbriában működött mint áldozópap, majd apát. Meghalt 735-ben. A vitatott részlet következő félverse nála „Ibi abscondita est fortitudo eius” helyett „Ibi confirmata est virtus gloriæ eius”. Ennek megfelelően az elrejtésről nem szól.

³⁷ Alkuin és Rabanus Maurus tanítványa, fuldai szerzetes, hersfeldi apát, majd Halberstadti püspök. Meghalt 813-ban.

Deo, exinanivit seipsum, formam servi accipiens, et humilians se Patri usque ad mortem, mortem autem crucis. (Phil 2,6–8)

*R. D. D. Rupertus:*³⁸ Commentaria in duodecim prophetas minores. In Habacuc prophetam 3. (PL 168)

Cornua namque vexilla dicit, et tropæa crucis, cuius brachiis confixæ fuerant manus eius. Cum enim in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, sed seipsum exinanivit, formam servi accipiens, factus obœdiens Patri usque ad mortem, mortem autem crucis. (Ph 2,6–8)

Patrisztikus kommentárok (Ex 34,29–30.35)

*S. Augustinus:*³⁹ Quæstiones in Heptateuchum II. 167 (PL 34) 654.

Moyses ad filios Israel, posteaquam de monte descendit, habens alias tabulas Legis, circumposito sibi velamine propter gloriam vultus eius, quam filii Israel non poterant intueri [...]

*S. Isidorus:*⁴⁰ Quæstiones in Vetus Testamentum. In Exodum. 43. (PL 83) 309–310.

Quod vero, descendente denuo Moyse cum tabulis, facies eius glorificata videtur, sed tamen velamine tegitur, hoc significabat, ut ostenderet eam legem mystico esse velamine coopertam, tectamque infidelibus et occultam. Sermo quippe legis habet scientiæ gloriam, sed secretam: habet et cornua duorum Testamentorum, quibus contra dogmata falsitatis incedit armata. Cum enim Moyses legitur, velamen est positum super cor eorum. Et manifeste dum legis et prophetarum scripturam per nimiam stoliditatem cordis carnaliter accipiunt infideles, illis tota facies Moysi quodam velamine tegitur, ita ut non possint loquentis legis gloriam sustinere. Sed si conversi fuerint ad Deum, auferetur velamen, occidens littera

---

³⁸ A deutzi Szent Heribert-apátság apátja. Kora híres tudósa volt, elsősorban exegetikai munkákat írt. Fontos alakja a liturgiamaғыarázat történetének is: elemzéseinek középpontjában a liturgikus használatban értelmezett bibliai szöveg áll. Meghalt 1135-ben. Ugyanőt idézi szó szerint *Venerabilis Gerhohus*: Expositio in canticum Habacuc (PL 194) 1032. B–C. A szerző ágostonos prépost volt Reicherspergben, előtte augsburgi iskolamester. Meghalt 1169-ben.

³⁹ 354–430.

⁴⁰ Hispánia egyházszervezetének és vallási életének megújítója az ariánus időszak után, zsinatok vezetője. Sevilla (Hispalis) püspöke. Exegéta és szónok, a középkori műveltség egyik alapkönyvének, az *Etimologia*nak szerzője. Született 570 körül (Carthago nova), meghalt 638-ban.

moriatur, vivificans spiritus suscitabitur. Dominus enim spiritus est, et lex spiritualis est. Unde David orabat in psalmo: *Revela oculos meos, et considerabo mirabilia de lege tua.* (Ps 118,18)

*S. Bruno:*⁴¹ Expositio in Exodum. (PL 164) 375–376.

Erat, inquit, Moyses cornutus, et ignorabat; fulgebat facies, et nesciebat. Unde tibi hæc cornua, Moyses? Unde tantus splendor, quem populus ferre non valet, nisi ex consortio sermonis Dei? Splendor enim istæ litteræ est, solæ litteræ intelligentia fulget adhuc in facie tua. Si ergo litteræ intelligentia tantum rutilat, quid faciet intelligentia spiritus? Hoc est enim, quod Apostolus ait: „Quod si ministratio mortis litteris deformata in lapidibus fuit in gloria, ita ut filii Israel non possent intendere in faciem Moysi, propter gloriam vultus, quæ evacuatur; quomodo non magis ministratio spiritus erit in gloria?” (2K 3,7) Nam nec clarificatum est, quod claruit in hac parte propter excellentem gloriam: tanta est enim gloria Novi Testamenti? Tantus est illorum splendor, qui Scripturas spiritualiter intelligunt (qui enim docti fuerint, fulgebunt sicut splendor firmamenti) ut quod in Veteri Testamento est clarificatum, penitus non clarificatum appareat!

R. D. D. Rupertus: De Trinitate et operibus eius libri XLII. In Exodum commentaria. IV. 44. (PL 167) 742–743.

Cornuta, id est splendida, sive radiosa facies Moysi, cum secundarum tabularum scriptura, quid miraculo suo præsignaverit, hodie palam totus orbis agnovit. Ubi enim tabulæ secundæ, id est Christiani populi corda præceptorum Dei scripturam susceperunt, et cœpit ab eis spiritualiter intelligi, tantum splendorem facies, id est sensus Moysi emisit, quantum ferre non valentes, fugiunt ad latebras filii Israel, id est carnales Iudæi. [...] Sed usque in hodiernum diem cum legitur Moyses, velamen est positum super cor eorum. Cum autem conversi fuerint ad Dominum, auferetur velamen. (2K 3,16)

*Andreas de Sancto Victore:*⁴² Expositio super Heptateuchum. Liber Exodus. 2178–2181. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediævalis 53) 155–156.

⁴¹ Astai apát, Segni-i kanonok, majd püspök. Meghalt 1123-ban.

⁴² Angol származású szentviktori kanonok (Párizs). Ószövetségi könyvekhez írt kommentárokat. A históriás értelem jelentőségét hangsúlyozta: e téren iskolaalapítónak is bizonyult. Meghalt 1175 körül. Műve az idézett kiadásban jelent meg először.

Quidam radii miri splendoris, quos „cornua” scriptura vocat — sicut et ibi: „Cornua in manibus eius” —, de facie Moysi radiabant. Hęc cornua Apostolus „gloriam vultus Moysi” appellat.

A mitra szarvairól

*Hugo de S. Victore:*⁴³ *Speculum de mysteriis Ecclesię* 6. Paris 1854. (PL 177) 354.

Mitra pontificis corniculata duo pręterdit Testamenta, quibus ipse expugnare debet hostes Ecclesię.

*Robertus Paulus:*⁴⁴ *De cęremoniis, sacramentis, officiis et observationibus ecclesiasticis* I. 55. (PL 177) 405. B

De mitra. [...] Duo eius cornua duorum Testamentorum munimenta significant, quibus episcopi et se et alios contra mundi illecebras munire debent et hostes Christi ventilare.

*Iohannis Beleh:*⁴⁵ *Summa de ecclesiasticis officiis*. (CC. Cont. Med. 41 A) 254. B

Idem significat mitra episcopalis per duo cornua. Debet enim esse peritus tam in auctoritatibus veteris quam novi testamenti, quibus tamquam duplici cornu debet ferire inimicos ecclesię, scilicet hęreticos.

*Innocentius III:*⁴⁶ *De sacro altaris mysterio*. I. 60. (PL 217) 796. B

Mitra pontificis scientiam utriusque Testamenti significat: nam duo cornua duo sunt Testamenta, duo fimbrię spiritus et littera.

*Guillelmus Durantus:*⁴⁷ *Rationale divinorum officiorum*. III. 13. 2. (CC. Cont. Med. 140) I. 209.

---

⁴³ Szászországból származott, onnét ment Párizsba 1118-ban. Az ezredforduló utáni elméleti próza egyik legnagyobb alakja. Szentviktori kanonok, majd prior. Meghalt 1142-ben.

⁴⁴ Személye egyébként ismeretlen, műve szentviktori Hugó munkái között maradt fenn.

⁴⁵ A liturgiagyarázat klasszikusa a korai skolasztikában. Egyedül idézett műve maradt fenn. Személyéről keveset tudunk. Chartres környékén tanult, majd Párizsban működött. Meghalt 1190-ben.

⁴⁶ Korának legnagyobb pápája. Meghalt 1216-ban.

Mitra autem scientiam utriusque testamenti designat; duo namque illius cornua duo sunt testamenta, anterius novum, posterius vetus, quæ duo episcopus memoriter debet scire, et illis tamquam duplici cornu, fidei inimicos ferire. Videri debet quidem subditis episcopus cornutus, sicut et Moyses de monte Sinai descendens, et duas tabulas testimonii tenens, apparebat cornutus Aaron et filii Israel ex consortio sermonis Dei, sicut legitur in Exo. xxxiiii. Quidam autem hæretici mitram et eius cornua et episcopum illam ferentem condemnant, inducentes in fomentum sui erroris quod Iohannes ait in Apocalypsi: *Vidi aliam bestiam ascendentem de terra, et habebat cornua duo similia Agni et loquebatur sicut draco.*

SUMMARY

The approach of Ex 34,29 suggested by St Jerome has long been refused by the common opinion of scholars. Translations accepted nowadays are based upon a reading of Hebrew supposedly different from the one used in the Vulgate and upon a disputable interpretation of Hab 3,4: both are insufficient to reject the wide-spread Latin version. Considering the passage within its wider context and the exegetical practice of its age reveals that the Vulgate's solution is reasonable, and the explanations related by Jewish and Christian commentaries of posterity illustrate a mutual vitality of diverse traditions in translation and hermeneutics. Keywords: Vulgate, biblical Latin, translation technique, Hebrew *qrn* — Latin *cornutus*, patristics, rabbinical and Christian exegetical tradition

Vö. még a Splendida facta-responzóriummal!

---

⁴⁷ A hagyományban szereplő Durantusok közül ő az idősebb. 1230 körül született. Kánonjogász volt, főleg Itáliában működött, kúriai méltóságot is viselt. Később Mende püspöke, bár egyházmegyéjében valószínűleg keveset tartózkodott. Ő szerkesztette a *Pontificale Romanum*-ot is. Meghalt 1296-ban. Liturgiatudományos munkája a téma egész hagyományát összefoglalja, és az allegorizáló magyarázat legteljesebb és egyben legnagyobb terjedelmű alapműve marad a középkor végéig és részben azután is.